

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

УДК 94(477)001.8:325"17/18""В.Вернадський"

Віктор ДАНИЛЕНКО
(м. Київ)

Володимир Вернадський про російську колонізацію степової України у XVIII-XIX ст.

Аналізуються історико-краєзнавчі нотатки молодого Володимира Вернадського, зроблені ним у 1884 р. і в 1885 р. в результаті поїздок до Катеринославської губернії.

Ключові слова: малороси, росіяни, переселенці, етнічна різниця, асиміляція.

Проблема історичної освіти в Україні, державної історичної політики залишається гострою і на 30-му році незалежності України. Головні причини її – неувага держави до викладів історії України в загальноосвітніх школах, прагнення розчинити історію України в інтегрованому курсі з всесвітньою історією та звільнення студентів вишів від вивчення історії України. Звідси і неувага до підготовки якісних підручників з історії для загальноосвітньої школи. Черговий приклад – скандал з підручниками з історії України для 8 класу, що розгорівся цього 2021 р. Окремі з них тлумачать історію освоєння Степової України в руслі концепції «Новоросії». Це суперечить історичним фактам, дослідженням і свідченням відомих вчених. Зокрема, всесвітньо відомого вченого Володимира Вернадського, його історико-краєзнавчим нотаткам 1884-1885 рр.

Влітку 1884 р., коли студенту В. Вернадському йшов 22-й рік, він гостював у своєї сестри Катерини і її чоловіка Сергія Короленка, дворянина-поміщика, власника великих земельних угідь у Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Захопившись побаченням, новим для нього світом Центральної України, Володимир заходився писати історико-краєзнавчі записки «Багатий край з бідним населенням». Записки, на жаль, не були завершеними, крім того, початок їх також виявився втраченим. Однак і те, що збереглося, дає уявлення про спосіб мислення молодого В. Вернадського, широту його світогляду, ставлення до болючих проблем української і російської дійсності.

Спостерігаючи за місцевою природою, за Дніпром, який він називає народно-поетичними назвами Дніпро Славутній, Славний, Славутич, Славута, спускаючись з Києва вниз по Дніпру пароплавом, В. Вернадський роздумує про минуле козацького краю, про його вольності, про рівність принижених, тих, хто тікав у Запорожжя від утисків, переслідувань чи розбійництва. «Тут нікому не було діла до того, хто і що він зробив, тут були всі рівні, всі рівно втікачі від переслідувань чи від утисків. І праві, і винні були правими. Тоді бачив Дніпро ... криваві січі; немало трупів убитих, трупів людської глухості, людської

жадібності, людських, незбагнених для нього подвигів мужності і самопожертви ніс він униз...» [1, с. 36].

Розповідаючи про подорож Дніпром на пароплаві, В. Вернадський зупиняється на характеристиці місця поховання Т.Г. Шевченка, на сприйнятті народом його як великого поета. «Біля Канева, – пише В. Вернадський, – на одному із цілого ряду горбів, що інколи надзвичайно нагадують дюни, похований Тарас Шевченко. Публіка всіх класів висипала на палубу, деякі з біноклями; розпочалися суперечки, де власне похований Шевченко. Селяни зняли шапки, багато їх хрестилось. Я згадав тоді, що Шевченко шанується народом, який створив легенду, що завдяки йому він звільнений від кріпосної залежності; його багато віршів перейшли в народ. На могилі немає ніякого пам'ятника, старий дерев'яний хрест розвалився, а новий поставити російський уряд не дозволив» [1, с. 36]. Це було, згадаємо, в 1884 р.

Характеризуючи Новомосковський повіт як місце старих Запорозьких володінь, В. Вернадський пише про те, що корінне населення ще до того часу зберігало пам'ять про запорожців, збереглися їхні церкви з особливою архітектурою. Новомосковськ – Самар (старовинна назва, від річки Самари) був певний час місцем Січі запорожців у XVIII ст. Пізніше ці місця опустіли. «Наприкінці XVIII століття, незабаром після знищення Запорозької Січі, майже вся площа Новомосковського повіту виявилась у володінні чотирьох осіб – Кота, Рябого, Дикого Попа і Ковпака, кожен з яких володів десятками тисяч десятин. Населення було дуже слабким, дешевизна землі – надзвичайна». В. Вернадський переповідає легенди з історії краю, історії торгівлі землі і стосунків її власників.

Українців молодий В. Вернадський характеризує як людей «малоговірливих» і називає поширеним у XIX ст. в Російській імперії іменем «хохли», як синонім запорозьких козаків¹. Вживає він також і термін «малороси», офіційно прийнятий у Російській імперії, не вкладаючи в нього негативного змісту. А відтворюючи лише осібність, відмінність від московитів, великоросів. На цей час імперська росія уже утвердилася в суспільній свідомості як нова батьківщина всіх підданих царя, а малоросія була опущена з центрального, основного місця руської історії до рівня локальної батьківщини, меншої Росії, або просто місця народження місцевого населення.

Цікавою є розповідь про курінного отамана запорожців, полкового й військового писаря Антона Андрійовича Головатого (1744-1797), пізніше кошового отамана Чорноморського козачого війська. Його хутір був розташований у свій час на землях Новомосковщини. А. Головатого, пише В. Вернадський, прозвали так за його величезну голову [1, с. 37]. Він був «важливою особою на Запорожжі... Це ніби-то був якийсь важливий, дуже освічений прибулець із Західної Європи, який утік і переховувався на Запорожжі. Коли він був на прийомі Катерини II на початку її царювання в числі запорозьких

¹ Назва ця з'явилася у XVII ст. і походила, ймовірно, від «оселедця», «хохла» – характерної зачіски козаків. У Київській Русі така зачіска була однією з ознак знатного роду. Зберігся візантійський опис князя Святослава Ігоровича, де є згадка про те, що він носив оселедець.

провідників, то вразив ніби-то всіх, хто обідав у палаці, своїм знанням мов, яких він знав близько 20, абсолютно вільно на всіх спілкуючись. Коли Січ загинула, він пішов із цих місць, але попередньо заховав свої незчисленні багатства в річку Кільчень, відвівши для цього на певний час її русло; він поклав ніби-то закляття на захований скарб, убив робітників, які працювали на відведенні Кільчені і зник. У скарб Головатого вірять; розповідають, що дійсно на цьому місці в річці є щось тверде – камінь або цегляна будова. Розпочати відкриття скарбу власник цих місць, старик-поміщик, боїться, оскільки існує повір'я, що хто відкриє скарб, той помре того ж року» [1, с. 37].

Спостерігаючи за життям людей і розвитком краю, В. Вернадський передбачав, як швидко зміниться його обличчя. Ще 20-30 років тому, писав він, тут було мало поселень і весь степ ділився на ділянки, які так і називалися – «степом». Був степ поміщика Тимковського, степ Магденок, степ Кащенко і т. ін. Однак кількість населення в краї швидко збільшувалася, вздовж рік виникла маса нових поселень. «Багатий край з бідним населенням», – так характеризує В. Вернадський Катеринославщину. «Земля, яка досягає аршина і більше чистого чорнозему, давала і дає прекрасні врожаї, якби не маса ворогів, які поїдають запаси тих, хто сів, якби не низький рівень знань, не низький ступінь культури. Земля тут хороша, є ще ніколи, споконвіків не орані місця – цілина...». Однак, вважав учений, унаслідок збільшення населення цілини скоро не залишиться... Поклади кам'яного вугілля і гірничозаводська промисловість займуть своє місце [1, с. 39].

Улітку 1885 р. В. Вернадський знову їде до України, щоб відпочити у своєї сестри в селі Вільне Катеринославської губернії та набратися нових вражень. Але тепер він просить В. Докучаєва дати йому вказівки щодо наукових спостережень за природою степу. Тому планований відпочинок насправді перетворився на цілеспрямовану дослідницьку поїздку. Одним з результатів цієї подорожі став повніший і ширший нарис «Вольное» краєзнавчого характеру.

Нарис датований 10 липня 1885 р. На думку дослідника життя В. Вернадського Інара Мочалова, вказана дата – це початок роботи над нарисом, і поки не ясно, чи був увесь він написаний В. Вернадським у липні-серпні під час його перебування на Катеринославщині, чи робота продовжувалась і була завершена після повернення молодого вченого в Петербург.

Село Вільне також розташоване в Новомосковському повіті, на березі р. Самари, й належало брату чоловіка сестри В. Вернадського Андрію Олександровичу Короленку – земському діячеві Новомосковського повіту, дворянину. В селі доволі глибокою була пам'ять про козацькі часи, про Запорожжя, про порядки, які панували в Росії до 1861 року. Після зруйнування Запорозької Січі Катерина II подарувала 40 000 десятин землі по річці Самарі аж до самого Павлограда одному зі своїх генералів Фадееву. Частина її пізніше перейшла до його зятя Родзянка, а згодом – до генерала Корнілова і, нарешті, до Андрія Короленка. Село Вільне як одне із найстаріших сіл Новомосковського повіту цікаве тим, що в ньому жили і росіяни, і українці, яких В. Вернадський традиційно називає малоросами або хохлами, не вкладаючи ніякого негативного

змісту в ці поняття. Цілком об'єктивно, на конкретних живих прикладах, на, так би мовити, «молекулярному» рівні В. Вернадський досліджує спільне і відмінне між росіянами та українцями, відтворює процес етнічної інтеграції українського і російського народів, освоєння росіянами нових земель.

В. Вернадський зауважує, що основна маса населення у Вільному – малороси, але з'явилося тут багато й російських селян, яких у свій час переселив Родзянко зі свого помістя в Рязанській губернії. Російські селяни на той час ще зберігали свою говірку, свої звичаї, свій костюм. Жили малороси і росіяни окремо в різних кінцях села. Хати великороси будували як ті ж мазанки, що й малороси, тільки їхні мазанки були бруднішими. У той же час їжа була кращою у росіян. «Різниця між малоросами і росіянами дуже велика», [1, с. 40] – писав В. Вернадський. Однак поступово російські селяни розчинялися в малоросійській масі. Якщо російські жінки ще не всі володіли малоросійською мовою, то чоловіки всі говорили обома мовами. Російська мова чоловіків була доволі чистою, хоча нерідко зустрічалися власне малоросійські слова: так замість «нет» – «нема», «небо покryлось тучами» – «захмарило». Сам акцент окремих слів був не російським. Росіяни і малороси все частіше один з одним змішувалися, хоча шлюби між україночкою і росіянином або навпаки були ще поодинокими. Дітей від таких шлюбів називали «перевертні». Російські селяни навчилися від малоросів курити тютюн. Вони відмовилися використовувати сохи в землеробстві й почали користуватися плугами, орати волами. Спосіб володіння землею, пише В. Вернадський, був незрозумілий, ні російські селяни, ні малоросійські не розуміли суті общинного володіння землею, слова «община» в них просто не існувало.

В. Вернадський наводить немало прикладів того, як переселені російські селяни адаптувалися до нових умов, сприймаючи звичаї, мову, культуру місцевого українського населення. Він розповідає не тільки про Вільне, а й про інші переселені в Україну російські села – Ждановку Новомосковського повіту, Сергіївку Павлоградського повіту, Васи́линське Херсонської губернії, Гінцевку і Шмаковку біля Кривого Рогу. «Жданівці переселені з Курської губернії поміщиком Дановим, – писав молодий дослідник, – їх менше, ніж жителів села Вільного, і вони майже вже забули по-російськи (я їх навіть сприймав за малоросів по розмові). Подібне ж російське село, яке майже зовсім охохлячилося, є в Павлоградському повіті (здається, Сергіївка).

По дорозі із Харкова я їхав із однією бабцею з Херсонської губернії. Виявилось, що вона потрапила туди з-під Белгорода Курської губернії. Їхній поміщик продав усе село без землі, до 100 дворів, херсонському поміщику Василіському; вони були поселені в Херсонську губернію й утворили село Василіське, по-іншому Аннушкіно (Аннушківка). Продаж цей здійснювався в середині 1850-х років. Переселені в Херсонську губернію напівобрусілі хохли Белгорода зовсім знову охохлилися... Біля Кривого Рогу село Гінцевка складається майже все з російських селян, а в селі Маківці більша частина росіяни, переселені сюди поміщиком. Тут хати – малоросійські мазанки, костюм

уже не російський..., говорять швидше малоросійською, ніж російською...» [1, с. 41].

Наведені В. Вернадським факти переконують, що основна маса населення Півдня України фактично до кінця XIX ст. була українською, що домінуючою тут були малоросійська – українська мова і українська культура. Поширення українофільства, – пише В. Вернадський, – викликало те, що в Києві, в Полтавській губернії, особливо в Миргородському, Кобеляцькому повітах, розмовною мовою навіть гостин і балів стає мова малоросійська. «Один давній мій знайомий, небагатий поміщик Олександрійського повіту, говорив мені, що він був здивований у Києві, коли почув баришень і кавалерів, які розмовляли по малоросійські. В інших повітах Полтавської губернії, за словами тамтешнього поміщика, навіть інститутки, які приїжджали з Пітера, виучуються по-малоросійськи, оскільки інакше над ними сміються etc» [1, с. 41]. У місцевому Кривому Розі, зауважує В. Вернадський, окрім російських купців, інші міщани... «говорять тільки чисто по малоросійськи. Жителі ж сіл російської мови зовсім не знали» [1, с. 41].

Численні зустрічі В. Вернадського з місцевою інтелігенцією, купцями, селянами свідчили, що вони чітко усвідомлювали різницю між Україною і Росією, між росіянином і малоросом. Із здивуванням він виявив, що були такі, які гордилися своєю малоросійською приналежністю. Однак край упродовж ста років колонізувався Російською імперією, освоювався нею, тож русифікаційні тенденції наростали, на зміну українській приходила російська мова. Поширенню російської мови, пише В. Вернадський, особливо допомагала школа. Випускники російських шкіл (а інших не існувало) вже послуговувалися переважно російською мовою, а малоросійської соромилися, «як мови мужицької». Серед обрусілої малоросійської інтелігенції панував погляд на те, що росіяни і малороси – це один і той самий народ. Більшість поміщиків Катеринославської губернії говорили малоросійською мовою погано, але й російською послуговувались із сильним малоросійським акцентом і вживали багато слів, не зрозумілих для росіянина.

В. Вернадський констатував безсумнівний факт витіснення малоросійської мови в містах, серед приміських селян і міщан або в крайньому разі існування поряд з нею якоїсь змішаної мови, в яку ввійшло багато як російських, так і малоросійських слів. Нею говорили, зокрема, і росіяни, які довго проживали там, забувши майже свою рідну мову. Розмовляючи з панами, пише В. Вернадський, і селяни, і міщани старалися говорити російською мовою, інколи в ході розмови співрозмовник раптово вимовляв малоросійську фразу, але зразу ж її перекладав. Однак тут же один з одним або одягнутим в селянський костюм починали говорити по-малоросійськи.

Постійні сутички малоросів з великоросами, – зауважує В. Вернадський, – повинні були показати, що є якісь відмінності між тими й іншими. Ці відмінності були різного рівня в різних місцях і серед різних прошарків населення. В. Вернадський наводить приклади, коли селяни вважали малоросів зовсім відмінним народом від росіян і поляків, а Україну зовсім окремою країною, інші

вважали себе і не росіянами, і не малоросами, а хохлами, треті – тільки малоросами. «Однак у випадку, як у Вільному, різниця між малоросами і росіянами дуже різка», – завершує етнографічну частину своєї праці В. Вернадський.

Виразно відображаючи етнічну різницю двох народів, молодий дослідник повторює по суті, свідомо чи несвідомо, твердження козацьких літописів початку XVIII ст. та «Історії Русів» про те, що Великоросія з Малоросією – різні землі, населені різними народами (великоросами і малоросами), які мають різне походження.

Примітки

1. Источник. Документы русской истории. 2001. № 4 (52).

УДК: 94:001[:929(477)«1847/1918»

Володимир ЛУЩАЙ, Людмила БРОВКО
(м. Київ)

Творча спадщина Фідіра Вовка в українському науковому просторі

На сучасному етапі українського державотворення набуває актуальності пізнання свого минулого через призму дослідження діяльності всесвітньо відомих діячів української культури. Доповідь присвячено подальшому вивченню наукової спадщини Федора Кіндратовича Вовка і утвердженню його імені як непересічного вченого, з потужним науковим доробком, що сприятиме всебічному висвітленню розвитку етнології та антропології в українському науковому просторі. Дослідження діяльності українського вченого на основі його наукової спадщини має важливе значення, адже розкриває низку важливих у науковому плані питань, служить джерелом для реконструкції подій науково-культурного життя України кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: антропологія, етнологія, творча спадщина, український науковий простір, Федір Вовк.

Постановка проблеми. Важливе місце у пізнанні свого минулого посідає дослідження всесвітньо відомих діячів української культури. Це пов'язано з тим, що творчий доробок ідейної інтелігенції є джерелом реконструкції основних тенденцій розвитку українського науково-культурного життя кінця XIX – початку XX століття. Дослідження постаті та наукової спадщини Ф. К. Вовка сприятиме становленню та розвитку в українському науковому просторі сучасних гуманітарних наук - етнології та антропології. Тому основними завданнями нашого дослідження є дати оцінку внеску вченого в розробку проблем української етнології та антропології другої половини XIX – початку XX століття на основі аналізу його наукових та творчих досягнень.

Історіографія проблеми. У сучасній українській історіографії віхи життя, суспільно-політичну діяльність й антропологічний та етнологічний доробок Ф.